

महापुरुषको सङ्गत निबन्धमा छेकानुप्रास अलङ्कार

Rhyming rhetoric in the essay associated with the great man

डा. एकनारायण पौड्याल

सहप्राध्यापक

वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस चितवन

Email: enpauadyal@gmail.com

सार : प्रस्तुत लेख भैरव अर्यालद्वारा लिखित “महापुरुषको सङ्गत” निबन्धको अध्ययनमा केन्द्रित छ । यसमा गृहीत निबन्धलाई छेकानुप्रास अलङ्कारका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । यस निबन्धमा वृत्यनुप्रास, श्रुत्यनुप्रासजस्ता अनुप्रास अलङ्कारका प्रकारहरूको प्रयोग भएको पाइए पनि छेकानुप्रास अलङ्कारको आधिक्य रहेकाले यसलाई सोही आधारमा अध्ययन गरिएको छ । निबन्धमा छेकानुप्रास केकस्ता विषयसन्दर्भमा प्रयोग भएको छ र त्यसले निबन्धमा सौन्दर्य थप्न केकस्तो भूमिका खेलेको छ भन्ने मुख्य समस्यामा केन्द्रित यो अध्ययन गुणात्मक प्रकृतिको रहेको छ । यसमा प्राथमिक तथा द्वितीयक दुवै स्रोतका सामग्री उपयोग गरिएको छ र विश्लेषणात्मक विधि अवलम्बन गरी अध्ययन गरिएको छ । यसमा आवश्यकतानुसार निगमनात्मक एवं आगनात्मक विधि प्रयोग गरिएको छ । विश्लेषित “महापुरुषको सङ्गत” निबन्धमा समाजले महापुरुष ठानेका व्यक्ति बाहिर असलजस्ता देखिए पनि व्यवहारतः उनीहरू खराब छन् भन्ने देखाइएको छ । तिनै खराब चरित्रप्रति व्यङ्ग्य गरी लेखिएको यो निबन्ध छेकानुप्रास अलङ्कारका कारण निकै रोचक र मार्मिक बनेको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : अनुप्रास, अलङ्कार, आवृत्ति, छेकानुप्रास, वृत्यनुप्रास ।

Abstract : The present article focuses on the study of the essay “Mahapurusha’s Sangat”; written by Bhairav Aryal. The essay has been analyzed on the basis of Chhekanupras Alankara. The essay is structured with the use of different types of Anuprasa Alankaras such as, Vriyanupras, Shrutyanupras. Along with these, there is an excess of Chhekanuprasa Alankara. This article aims to study the essay on the basis of Chhekanuprasa Alankara, a special type of alliteration that leads to thematic and formative satire. This study is qualitative in nature, focusing on the main problem of what kind of chhekanuprasa context has been used in the essay and what role it has played in adding beauty to the essay. Materials from primary and secondary sources have been used and studied by adopting analytical method. Deductive and inductive methods have been used as needed. By the term, “Mahapurusha”, the essay examines the people who are considered by the society to be great. They look good on their outer manner, but in reality they behave badly by intention or even by nature without being aware of their ignorance. This research article has revealed the real nature of those bad people using the theory of Chhekanupras Alankara and relevant analysis of metaphors and satire showing how the closeness of metaphors has generated the impressive tone of the essay.

Keywords : Alliteration (Anuprasa), Mahapurush, metaphor (Alankara), repetition (Aabriti), chhekanupras, vriyanupras.

विषयपरिचय

भैरव अर्याल (१९९३-२०३३) नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा खासगरी हास्यव्यङ्ग्य निबन्धकारका रूपमा सुपरिचित छन्। उनको व्यक्तित्व साहित्यिक र साहित्येतर दुवै क्षेत्रमा फैलिएको छ। साहित्यका क्षेत्रमा उनी हास्यव्यङ्ग्य निबन्धकारका रूपमा सुपरिचित छन् भने कवि, समालोचक र गीतकारका रूपमा पनि परिचित छन्। साहित्येतर क्षेत्रमा उनी बढी शिक्षक एवं पत्रकारका रूपमा चिनिएका छन्। यस कुराबाट अर्यालको व्यक्तित्व बहुआयामिक भएको कुरा पुष्टि हुन्छ। व्यक्तित्वका दुई पाटामध्ये उनी मूलतः साहित्यकारका रूपमा परिचित छन्। अर्यालको साहित्यिक यात्रा कविताबाट थालनी भएको पाइए पनि उनको प्रसिद्धि निबन्धका क्षेत्रमा रहेको छ। अर्यालका सबै निबन्धहरूमा हास्यव्यङ्ग्य शैली पाइने भएका कारण उनी निबन्धकारका रूपमा मात्र परिचित नभई हास्यव्यङ्ग्य निबन्धकारका रूपमा परिचित छन्। निबन्धमा मात्र नभई अन्य विधाका रचनामा पनि हास्यका साथ व्यङ्ग्य पाइने हुँदा उनलाई हास्यव्यङ्ग्य निबन्धकार मात्र नभनी हास्यव्यङ्ग्य साहित्यकार भन्न उपयुक्त हुन्छ। अर्यालका गीत, कविता, निबन्ध आदि विधाका मौलिक र सम्पादित कृति प्रकाशित छन्। विभिन्न विधाका ती कृतिहरूमध्ये उनलाई चिनाउने मुख्य कृति निबन्धसङ्ग्रहहरू हुन्।

भैरव अर्यालका आधा दर्जनभन्दा बढी निबन्धसङ्ग्रह प्रकाशित छन्। *काउकुती* (२०१९), *जयभुँडी* (२०२२), *गलबन्दी* (२०२६), *इतिश्री* (२०२८) र *दश औतार* (२०३३) गरी पाँचवटा हास्यव्यङ्ग्य निबन्धसङ्ग्रह उनको जीवनकालमा प्रकाशनमा आएका देखिन्छन् भने धेरै पछि आएर *टेढो ऐना* (२०६३) शीर्षकको हास्यव्यङ्ग्य निबन्धसङ्ग्रह प्रकाशनमा आएको पाइन्छ। यसमा केही कथा, संस्मरण र प्रहसन समेटिएका छन् तापनि निबन्धको सङ्ख्या अधिक रहेको छ। उनको अर्को निबन्धसङ्ग्रहका रूपमा *प्रवेशिका निबन्ध* (२०२७) पनि प्रकाशित छ। *काउकुती*देखिका अधिल्ला पाँचवटा सङ्ग्रहलाई समेटेर *भैरव अर्यालका हास्यव्यङ्ग्य* (२०६०) भनी सङ्ग्रहहरूको सङ्ग्रह पनि प्रकाशनमा आएको छ। अर्यालका प्रस्तुत निबन्धहरू सङ्ख्यात्मक र गुणात्मक दुवै दृष्टिले उल्लेखनीय छन्। अर्यालले प्रस्तुत सङ्ग्रहहरूका निबन्धमा तत्कालीन समयका राजनीतिक, सामाजिक, प्रशासनिक, धार्मिक, व्यापारिक आदि क्षेत्रका विसङ्गतिप्रति तिखो व्यङ्ग्य प्रहार गरेका छन्।

भैरव अर्यालका निबन्धहरूलाई विषय र शैलीशिल्पसँग सम्बन्धित विभिन्न कोणबाट अध्ययन गर्न सकिन्छ। उनका निबन्ध अलङ्कारका दृष्टिले पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण छन्। उनका सबैजसो निबन्ध उपमा, अनुप्रास, रूपक आदि अलङ्कारका दृष्टिले विवेच्य छन्। तिनीहरूमध्ये प्रस्तुत अध्ययनमा अनुप्रासका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण रहेको निबन्ध “महापुरुषको सङ्गत” चयन गरिएको छ र अनुप्रासका दृष्टिले सबल यस निबन्धको छेकानुप्रास अलङ्कारका आधारमा विश्लेषण गर्ने ध्येय राखी प्रस्तुत शीर्षक चयन गरिएको छ।

अध्ययनविधि

गुणात्मक प्रकृतिको प्रस्तुत अध्ययनमा प्राथमिक तथा द्वितीयक स्रोतसामग्री प्रयोग गरिएको छ। विश्लेष्य कथा ‘महापुरुषको सङ्गत’ प्राथमिक स्रोतबाट लिइएको छ भने सैद्धान्तिक पर्याधारका लागि द्वितीय स्रोत उपयोग गरिएको छ। संस्कृत काव्यशास्त्रमा चर्चा गरिएका अलङ्कारमध्ये यहाँ शब्दानुप्रासअन्तर्गत वृत्तानुप्रास अलङ्कारलाई आधार बनाई निबन्धको विश्लेषण गरिएको छ। विश्लेषणका क्रममा छेकानुप्रासयुक्त निबन्धांश उद्धृत गरी साक्ष्यका आधारमा व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ। यसरी प्राथमिक एवं द्वितीयक सामग्री उपयोग गर्नाका साथै व्याख्यात्मक र विश्लेषणात्मक विधि अवलम्बन गरी अध्ययनकार्य सम्पन्न गरिएको छ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

संस्कृत साहित्यमा प्रचलित रस, ध्वनि, रीति आदि सिद्धान्तहरूमध्ये अलङ्कार पनि एउटा मुख्य सिद्धान्त हो । अलङ्कार शब्दको अर्थ आभूषण अर्थात् गहना भन्ने हुन्छ । साहित्यका सन्दर्भमा अलङ्कार भन्नाले काव्यलाई सिँगारी त्यसलाई मनोहर एवं रुचिकर तुल्याउने सुन्दर उपदान भन्ने बुझिन्छ (उपाध्याय, २०५९, पृ.१९७) । अलङ्कारको परम्परा निकै प्राचीन रहेको पाइन्छ । “पूर्वीय जगत्मा अलङ्कारको चर्चा वैदिक कालदेखि नै हुन थालेको पाइए पनि काव्याङ्कका रूपमा यसको प्रथम चर्चा भने आचार्य भरतमुनिले आफ्नो ग्रन्थ नाट्यशास्त्रमा गरेका हुन्” (श्रेष्ठ, २०५४, पृ.११०) । साहित्यमा मुख्य स्थान दिएर यसको विशद रूपमा परिचय दिने कार्य भने आचार्य भामहले गरेका हुन् । संस्कृत साहित्यमा अलङ्कारवादी भामहका साथै ध्वनि, रीति आदि सिद्धान्त स्थापना गर्ने आचार्यहरूले पनि अलङ्कारको महत्त्वका बारेमा उल्लेख गरेका छन् । यसका सम्बन्धमा जति धेरै व्याख्या-विश्लेषण गरिएको पाइए पनि साहित्यमा यसलाई रसबराबर स्थान दिइएको पाइँदैन । यसलाई साहित्यको केवल बाहिरी उपकरणका रूपमा लिइएको पाइन्छ (भट्टराई, २०३१, पृ.३८२) । बाहिरी उपकरण मानिए पनि रचनालाई सुन्दर बनाउनका लागि यसको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ ।

अलङ्कारको सङ्ख्या धेरै रहेको छ । विद्वान्हरूले यसका कम्तिमा चारदेखि १९१ प्रकारसम्म उल्लेख गरेका छन् भनी बताइएको पाइन्छ (पन्त, २०५६, पृ.३-४) । यसरी अलङ्कारको सङ्ख्या करिब दुई सय बताइए पनि शब्द र अर्थलाई आधार मान्दा यसका मुख्यतः शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कार गरी दुई प्रकार देखिन्छन् । शब्दमा आश्रित अलङ्कारलाई शब्दालङ्कार भनिन्छ भने अर्थमा आधारित अलङ्कारलाई अर्थालङ्कार भनिन्छ । यिनमध्ये अनुप्रास अलङ्कार शब्दालङ्कारभित्र पर्दछ । अनुप्रास अलङ्कारलाई पनि विभिन्न उपप्रकारमा वर्गीकरण गर्ने चलन छ । यसका मुख्य उपप्रकार छेकानुप्रास, वृत्यनुप्रास, श्रुत्यनुप्रास, लाटानुप्रास र अन्त्यानुप्रास गरी पाँच किसिमका छन् ।

छेकानुप्रास

छेकानुप्रास अनुप्रास अलङ्कारको एउटा भेद हो । “स्वरूप र क्रमका दृष्टिले एक वा अनेक व्यञ्जन वर्णको एकपटक मात्र आवृत्ति हुँदा उत्पन्न हुने अनुप्रास अलङ्कारलाई छेकानुप्रास अलङ्कार भनिन्छ” (श्रेष्ठ, २०५४, पृ.११५) । उदाहरणका लागि लेखनाथ पौड्यालको “आमाको सम्भना” कविताबाट एक पङ्क्ति जस्तै : “तिम्रो काख छुट्यो जुट्यो कठिनता जस्को गरी सामना” (उद्धृत पन्त, २०५६, पृ.१०) । यस पङ्क्तिका छुट्यो र जुट्यो शब्दमा स्वरूप र क्रम उही भएका ‘ट्’ र ‘य्’ वर्णको एकपटक मात्र आवृत्ति भएकाले छेकानुप्रास अलङ्कार परेको छ ।

वृत्यनुप्रास

एक वा सोभन्दा धेरै व्यञ्जनवर्णहरूको दुई वा सोभन्दा धेरैपटक आवृत्ति हुँदा उत्पन्न हुने अलङ्कारलाई वृत्यनुप्रास अलङ्कार भनिन्छ । उदाहरणका लागि भैरव अर्यालको ‘हाँसोको जात-थर’ निबन्धबाट एक अंश जस्तै : “अलपत्रिएका नेता, खोसिएका मन्त्री, नगनिएका लेखक, प्रमोसनमा हेपिएका कर्मचारी, जागिर नपाएर रडमडिएका ग्राजुएटहरू सबै पर्छेहाँसो हाँस्तछन्” (अर्याल, २०७७, पृ.११) । यहाँ अलपत्रिएका, खोसिएका, नगनिएका आदि शब्दमा ‘क्’ वर्णको अनेकपटक आवृत्ति भएको छ । अतः यहाँ वृत्यनुप्रास अलङ्कार परेको छ ।

श्रुत्यनुप्रास

एउटै स्थानबाट उच्चारण हुने एक वा अनेक व्यञ्जन वर्णहरूको आवृत्ति हुँदा उत्पन्न हुने अनुप्रास अलङ्कारलाई श्रुत्यनुप्रास अलङ्कार भनिन्छ (श्रेष्ठ, २०५४, पृ.११६) । नमुनाका लागि जस्तै : “त्यस्ता उदण्डलाई दण्ड दिनु र ठगलाई ठेगान लगाउनु सरकारको कर्तव्य हो ।” यहाँ एउटै स्थान (मूर्धा) बाट उच्चरित वर्णहरू (‘ण्’, ‘ङ्’ र ‘ट्’) को आवृत्ति भएकाले श्रुत्यनुप्रास अलङ्कार परेको छ ।

लाटानुप्रास

भिन्न भिन्न तात्पर्यमा उही शब्द वा पङ्क्तिको आवृत्ति हुँदा उत्पन्न हुने अलङ्कारलाई लाटानुप्रास अलङ्कार भनिन्छ। उदाहरणका लागि मोतीराम भट्टद्वारा रचित कविताको अंश जस्तै :

कस्ले बिगार्दछ विशेष फलामलाई

कस्ले बिगार्दछ विशेष फलामलाई। (उद्धृत शर्मा र लुइटेल्, २०६१, पृ. ६३)

यहाँ वाच्यार्थका रूपमा उही अर्थ दिने पूरा पङ्क्तिको नै आवृत्ति भएको छ र तात्पर्यका रूपमा प्रथम हरफले फलामलाई कुन चिजले बिगार्दछ ? भन्ने अर्थ जनाएको छ भने द्वितीय पङ्क्तिले फलामलाई खिया (कस) ले बिगार्दछ भन्ने अर्थ जनाएको छ। अतः यहाँ लाटानुप्रास अलङ्कार उत्पन्न भएको छ।

अन्त्यानुप्रास

प्रत्येक हरफ वा वाक्यका अन्त्यमा समान वर्णहरूको आवृत्ति हुँदा उत्पन्न हुने अनुप्रास अलङ्कारलाई अन्त्यानुप्रास अलङ्कार भनिन्छ। उदाहरणका लागि ऋतुविचारबाट एक श्लोक जस्तै :

लडाउँदै मुढा दुङ्गा खहरे गड्गडाउँछ।

छोटो मानिस मौकामा ज्यादा जोश बढाउँछ॥ (पौड्याल, २०६६, पृ. ३१)

प्रस्तुत दुवै हरफका अन्त्यमा समान वर्ण (उँछ/आउँछ) आएका कारण प्रस्तुत श्लोक अन्त्यानुप्रासयुक्त देखिएको छ।

विमर्श र परिणाम

‘महापुरुषको सङ्गत’ नेपाली समाजका विभिन्न क्षेत्रमा देखिने दुष्प्रवृत्तिप्रति व्यङ्ग्य प्रहार गरी लेखिएको निबन्ध हो। यसमा खासगरी बाहिर हेर्दा समाजले महान् ठानेका व्यक्तिहरू पनि वास्तविक जीवनमा हदैसम्म खराब हुँदाहेछन् भन्ने कुरा देखाइएको छ। यसका लागि केही पात्रहरू उपस्थित गराइएको छ। निबन्धका अनुसार लम्बरी पण्डितले धार्मिक क्षेत्रका लुब्ध चरित्र, महात्मा सद्गुणानन्दले सामन्तीप्रवृत्ति, गोपी गुरुले स्त्रीलम्पट चरित्र, कालु साहुले कालो धन्दा गर्ने व्यापारी, ड्यालबौले विदेशी संस्कृतिको दास बन्ने शिक्षित व्यक्ति, चरिचुच्चे काजीले लोभीलालची र हुक्के सुब्बाले सरकारी जागिर खाने कामचोर र भ्रष्टाचारी व्यक्तिको प्रतिनिधित्व गरेका छन्।

निबन्धमा ‘म’पात्र ज्ञानगुनका कुरा सिक्न उपर्युल्लिखित महापुरुषकहाँ पुग्दछन् तर समाजले महापुरुष ठानेका विभिन्न क्षेत्रका ती व्यक्तिहरूको भित्री व्यवहार अति तुच्छ र घृणित किसिमको देखेपछि उनी बरु म आफैँ महापुरुष रहेछु कि भन्दै घर फर्किन्छन् र शान्त भएर बस्दछन्। यसरी कथात्मक शैलीमा लेखिएको यो निबन्ध सरल, रोचक र हास्यव्यङ्ग्यात्मक छ। यस निबन्धलाई रोचक बनाउनमा अन्य प्रकारका अलङ्कारको पनि भूमिका रहेको छ तापनि अनुप्रास अलङ्कारको मुख्य भूमिका रहेको छ। अनुप्रास अलङ्कारका प्रकारमध्ये छेकानुप्रासको प्रयोग धेरै भएको र यसले गर्दा निबन्ध प्रभावकारी भएका कारण यहाँ छेकानुप्रासका आधारमा निबन्धको विश्लेषण गरिएको छ।

निबन्धका अनुसार बुद्ध्यौली लाम्ज आँटेका ‘म’पात्रलाई पिताले दिएको उपदेश याद आउँछ र उनी महापुरुषको सङ्गतका लागि बाहिर निस्कन्छन्। बाहिर निस्कनुपूर्व उनले समाज र आफ्नै विगत सम्झने क्रममा यसो भन्दछन् :

‘जब भयो राति, अनि बूढी ताती’ भनेभैँ जब कालले पासो हाल्दै ल्याउँछ अनि मान्छेमा ज्ञानगुनको चासो लाग्दै आउँछ। पहिले सालीका आसक्तहरू पछि कालीका भक्त हुन्छन्, पहिले खन्तीराजमा बदनामी कमाएकाहरू पछि सन्त महाराज भई रामनामी गुन्न थाल्छन्। संस्कारै यस्तै छ, संसारै यस्तै छ। त्यसैले आफू पनि उस्तै। साठी नपुगुन्जेल पाठीको घिच्रो पनि निमोठियो, लाटीको तिघ्रो पनि चिमोटियो। कसैको घाँटी

अँट्याइयो त कसैको गाँठी जिब्द्याइयो । कतै जोरै हात लम्काइयो त कतै सोह्रै भाइ भम्काइयो । (पृ.८६)
यसप्रकार निबन्धमा उमेरअवस्थामा खराब चरित्र भएका व्यक्ति पनि उमेर ढल्कँदै गएपछि आफूलाई धार्मिक वा असल कार्यमा लगाई विगतका कर्मको प्रायश्चित्त गर्न थाल्दछन् भन्दै समाजका अधिकांश व्यक्तिको प्रवृत्ति चित्रण गरिएको छ । यस भनाइलाई रोचक बनाउनका लागि राति ताती, पासो चासो, आसक्त भक्त, संस्कारै संसारै, साठी पाठी, अँट्याइयो जिब्द्याइयो र लम्काइयो भम्काइयो जस्ता छेकानुप्रासयुक्त पदावली (खासमा 'स' र 'स', 'क्त' र 'क्त' आदि वर्ण) प्रयोग गरी कथनलाई रोचक र प्रभावकारी तुल्याइएको छ । उक्त पदहरूको आवृत्तिले निबन्धको कथ्यलाई रोचक बनाएको छ ।

'म'पात्रले महापुरुष खोज्ने क्रममा देशको जनसङ्ख्या हिसाब गरी महिला, विदेश गएका र उमेर आदि कारणले अक्षम व्यक्तिहरूसमेत छुट्ट्याउँदा स्वदेशमा रहेका पुरुषको सङ्ख्या निकै कम रहेकाले महापुरुष भेट्नउन कठिन भएको धारणा राख्दै यसो भनेका छन् : "यसै त देशको जनसङ्ख्यामा स्त्रीको भन्दा पुरुषको सङ्ख्या कम छ । त्यसमा पनि लाहुरे भएर विदेशमै रतिएका, दाउरे भएर स्वदेशमै लतिएकाको के भाउ ? योबाहेक जति छन् तिनमा पनि जमानाको जाँतोमा सभ्यताको सातु पिन्दापिन्दै जिङ्ग्राएको झ्याउरे छन्" (पृ.८६) । यस उद्धरणशामा विदेशमै र स्वदेशमै, रतिएका र लतिएका, जमाना र जाँतो अनि सभ्यता र सातु शब्दमा एकाधिक वर्णको उही क्रममा एकपटक आवृत्ति भएको छ र ध्वनिसाम्यका कारण भनाइ श्रुतिमधुर भएको छ ।

प्रस्तुत निबन्धमा समाजले महापुरुष ठानेका धार्मिक, शैक्षिक, व्यापारिक आदि क्षेत्रका व्यक्तिहरूलाई उपस्थित गराइएको छ । ती व्यक्तिहरूमध्ये स्वामी सद्गुणानन्द षड्शास्त्रोपाध्याय पनि एक हुन् । उनी धार्मिक र समाजले असल मानेका व्यक्ति हुन् तर उनको व्यवहार लुच्चो र सामन्तीखालको छ, जस्तै :

कोहीचाहिँ बाली उठाउन घरघर हिँड्ने हुँदा फटफटानन्द भन्थे त कोही पार्टीप्रचारमा गाउँगाउँ चहार्ने हुँदा चटपटानन्द पनि भन्ने गर्थे । वास्तवमा उनको सक्कली नाम थियो- स्वामी सद्गुणानन्द षड्शास्त्रोपाध्याय । .... आडमा गेरुवा रसम, हातमा बेरुआ आँठी लगाएका महात्मालाई मैले तिर्नुपर्ने पाँच पाथी धानको त्यत्रो मोह ! तैपनि मैले आफ्नो मनको बह फोएँ, ज्ञानको निमित्त रोएँ । (पृ.८८)

स्वामी सद्गुणानन्दको प्रवृत्ति चित्रण गर्नका लागि यहाँ छेकानुप्रास अलङ्कार प्रयोग गरिएको छ । प्रस्तुत उद्धरणमा प्रयुक्त फटफटानन्द र चटपटानन्द, स्वामी र सद्गुणानन्द, गेरुवा र बेरुआ अनि फोएँ र रोएँजस्ता शब्दले स्वामीको खर ण चरित्रलाई व्यङ्ग्यात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्दै निबन्धलाई प्रभावकारी बनाएका छन् । यसकारण छेकानुप्रासको प्रयोग उपयुक्त देखिएको छ ।

निबन्धमा अर्का पात्र गोपी गुरु रहेका छन् । उनी धार्मिक प्रवचन गर्न नाम कमाएका व्यक्ति हुन् । उनलाई सबैले गोपी गुरु भनेर आदरसत्कार गर्दछन् । उनले जहिले पनि आफू अति व्यस्त रहेको बताउँछन् । एक दिन 'म'पात्र उनै गुरुसँग ज्ञानगुनका कुरा सिक्न जाँदा यस्तो देख्दछन् :

अधिल्लिर कन्या साथमा सधवा, पछिल्लिर सयौँ बूढी र विधवा राखेर गोपी गुरु सुनाउँदै रहेछन्- गोपिनीको चीरहरण । .... पुराण सकिएपछि गुरुको चरणारविन्दमा आफ्नो अभागी पुर्पुरो टेकाउँदै मैले भनँ- "म एउटा ज्ञानको भोको महापुरुषको सङ्गत गर्ने धोको लिएर आएको छु हजुर ?" (पृ.८९)

यहाँ तिनै गोपी गुरुको चरित्र चित्रण गर्ने क्रममा प्रयोग भएका सधवा र विधवा अनि भोको र धोको छेकानुप्रासका रूपमा आएका छन् र तिनले गोपी गुरुको प्रवृत्ति छर्लङ्ग पारेका छन् । प्रस्तुत अनुप्रासयुक्त शब्दका प्रयोगले निबन्ध रोचक बनेको छ ।

निबन्धमा प्रयुक्त पात्रहरूमध्ये कालु साहु पनि मुख्य पात्र हुन् । कालु साहुले जुनसुकै धन्दा गरेर भए पनि

धन कमाउनुपर्दछ भन्ने मानसिकता भएका व्यापारीको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । उनी पनि बाहिरबाट देख्दा महापुरुष देखिन्छन् तर व्यवहारले लघुपुरुष भन्न पनि उपयुक्त पात्र देखिँदैनन् । यस कुरालाई अनुप्रासयुक्त भाषाका माध्यमले यसरी प्रकट गरिएको छ :

अनि मलाई लाग्यो- 'जसको धनधान्य उही सर्वमान्य ।' जाऊँ कालु साहूकहाँ नै, ऊ पनि त एउटा महापुरुष नै हो । .... ऊ लघुपुरुष हुँदो हो त लक्ष्मीले कसरी पत्याउँथिन्! स्वाँठ भएर अरूलाई लछार्ने भए पनि ट्वाँट पिएर सडकमा पछारिने भए पनि क्याँट हुने मान्छे महाजनै गनिन्छ । (पृ.८९)

प्रस्तुत उद्धरणमा आएका धनधान्य र सर्वमान्य, स्वाँठ र ट्वाँट एवं ट्वाँट र क्याँट शब्दले कालु साहुको पैसामुखी चरित्रलाई छर्लङ्ग पारेका छन् । प्रयुक्त आलङ्कारिक शब्दले साहुप्रति व्यङ्ग्य पनि प्रहार गरेका छन् । उनी पैसामुखी हुनाका साथै पियक्कड भएको कुरासमेत अनुप्रासयुक्त शब्दबाट जानकारी प्राप्त हुन्छ ।

अर्का पात्र रहेका छन्- मिस्टर ड्याहाल बौ । उनी अमेरिका जानुपूर्व दाहालबाबुका नामले परिचित थिए । अमेरिकाबाट आएपछि उनी दाहालबाट ड्याहाल र बाबुबाट बौ बन्नपुगे । परसंस्कृतिमा रमाउने र आफ्नो देशमा सबै कुराको अभावै अभाव देख्ने ड्याहाल बौ पनि अन्य पात्रहरूजस्तै महापुरुषका रूपमा देखिँदैनन् । उनले स्वदेशको कमजोरीका बारेमा यसो भनेका छन् :

सडक, पर्खाल, रेस्टुराँ, चियाको कपदेखि लिएर टेलिभिजन र टेलिस्टारसम्मको वर्णन सिद्धयाएपछि दुःख प्रकट गर्दै उनले भने- "के गर्नु र! यहाँ एउटा हिटर र एउटा रेफ्रिजेटर पनि पाइन्न । नेपाल एउटा कन्ट्री नै हैन बुझ्नुभो ?" (पृ. ९०)

उक्त निबन्धांशमा आएका टेलिभिजन र टेलिस्टार एवं हिटर र रेफ्रिजेटर शब्दले अनुप्रास उत्पन्न गरेका छन् र अनुप्रासका कारण निबन्ध श्रुतिमधुर बनेको छ । यहाँ छेकानुप्रासले निबन्धलाई कर्णप्रिय बनाउनाका साथै पात्रको स्वभावगत चरित्रलाई पनि प्रभावकारी किसिमबाट प्रस्तुत गरेको छ ।

आधुनिक महापुरुषबाट ज्ञानगुनका कुरा नपाउने चाल पाएपछि मपात्र आफ्नो कुरो नखोली नयाँसडकतिर लाग्दछन् । त्यहाँ उनको चरिचुच्चे काजीसँग भेट हुन्छ । काजी समाजले महापुरुष ठानेका व्यक्ति हुन् । आफूलाई जता काफल पाक्यो उतै चरी नाच्योका रूपमा प्रस्तुत गर्न सक्ने काजी ठग र तुच्छ विचारका देखिन्छन् । उनी कस्तो स्वभावका व्यक्ति हुन् भन्ने कुरा यस भनाइबाट स्पष्ट हुन्छ :

चुच्चेचुच्चे अनुहारका चरिचुच्चे काजीलाई नचिन्ने मान्छे विरलै होलान् । उनी के हुन् त भन्ने भन्दा के होइन् त भन्ने प्रश्न पहिले उठ्छ । नेता होइन् भन्नु कतिवटा पार्टीको प्रचारमन्त्री चलाइसके, अभिनेता होइन् भन्नु चारवटा नाटकमा विदूषकको पाठ खेल्ने उनै । (पृ.९१)

उद्धृत अंशमा आएका चुच्चेचुच्चे र चरिचुच्चे अनि नेता र अभिनेता शब्दले छेकानुप्रास उत्पन्न गरेका छन् र अनुप्रासयुक्त भाषाले चरिचुच्चे काजीको स्वभाव प्रस्तुत गर्नाका साथै निबन्धलाई रोचक बनाएको छ ।

'म'पात्रले महापुरुष ठानिएका व्यक्तिहरूमा महापुरुषमा हुने गुण नपाएर अलमलमा परिरहेका बेला उनकी श्रीमतीले जुक्ति बताएपछि उनी सिंहदरबार जाने विचार गर्दछन् र सिंहदरबारमा कस्ता कस्ता व्यक्ति बस्दछन् भन्नेबारे उनी यसरी मनमनै कुरा खेलाउँछन् :

कहिलेकाहीँ जहानबाट पनि महान् कुरा निस्कन्छन् भन्थे, नभन्दै घरकी बूढीले एउटा जड कुरो फिकी- "महापुरुष खोज्न पनि लुखुरेले केटी खोजेभैँ जहाँ पायो उहाँ लरखराएर हुन्छ ? पस्नुपर्छ सिंहदरबार ।" कुरा ठीकै हो । पढे-गुनेका र देखे-सुनेका जति बटुलिने ठाउँ सिंहदरबारबराबर अन्त कहाँ होला र ? फाइँफुट्टीराज मन्त्रीदेखि सुइँखुट्टीदास पालेसम्म उहाँ पाइन्छन् । (पृ.९२)

प्रस्तुत निबन्धांशमा जहान र महान्, पढे-गुनेका र देखे-सुनेका एवं फाईफुट्टीराज र सुईखुट्टीदासमा प्रयुक्त युग्म वर्णले छेकानुप्रास अलङ्कार उत्पन्न गरेका छन् र सो अलङ्कारका कारण निबन्धको विषयवस्तु मात्र नभई विषय प्रस्तुत गर्ने शैली पनि चित्ताकर्षक बनेको छ ।

सिंहदरबारभित्र पाइने विभिन्न चरित्रका व्यक्तिकार्यमध्ये 'म'पात्रको हुक्के सुब्बासँग भेट हुन्छ । उनी चाकरी गर्न सिपालु हुनाका साथै कामचोर पनि छन् । उनी घुम्ने कुर्सीमा तेर्सिएर निधाइरहेका छन् । यसबाट नेपालको प्रशासन कस्तो छ भन्ने छर्लङ्ग हुन्छ । यहाँ हुक्के सुब्बा खराब चरित्रका कर्मचारीको प्रतिनिधिका रूपमा आएका छन् । निबन्धमा चाकरीवाल सुब्बाको व्यवहारलाई यसरी देखाइएको छ :

हात मल्ल र 'हस्' बोल्नमा उनको नाम चारभन्ज्याडभरि प्रख्यात थियो, त्यसैले आफ्ना लोकदेखि ससुराली लोकसम्म हुक्के सुब्बा आए भनेपछि गरिबगुरुवा, राँडी, विधवा सबै थर्कमान हुन्थे । कमाइ पनि घागडान, जमाइ पनि घागडान भएका यस्ता साहेबलाई छाडेर अर्को महापुरुष को खोजिरहोस् भनी म पुगँ उनकै अगाडि । तर कुर्सीकुर्सीमै तेर्सिएर स्वप्नलोकमा पुगेका रहेछन् । .... म ठडिएरै कुरिरहँ, उनी तेर्सिएर घुरिरहे, निकेबेरपछि आँखा माड्दै उनको समाधि टुट्यो । (पृ.९३)

यसरी भ्रष्ट कर्मचारीको चरित्र चित्रण गरिएको यस निबन्धमा मल्ल र बोल्न, गरिबगुरुवा र विधवा, कमाइ र जमाइ, ठडिएरै र तेर्सिएर अनि कुरिरहँ र घुरिरहे भन्ने शब्दहरूमा आएका एकाधिक वर्णका आवृतिले छेकानुप्रास उत्पन्न गरेको छ र निबन्ध कर्णप्रिय बनेको छ । उनै सुब्बामा आएको परिवर्तनबारे अर्का एक प्रसङ्गमा यसो भनिएको छ :

बेलीवृत्तान्त सुनाउँदै साहेबले फेरि भने- "के गर्नु, तपाईंको जागिर सरकारी भए पनि तपाईंको समस्या छ तर कारीको, आफूले तपाईंको नमिठो खाइएन । अचेल त भन्नु काउलीसाउली भए दुई मुठीको जाउली रुन्छ, साग भए तपाईंको भाग बस्न पनि मन लाग्दैन ।" (पृ.९३)

यस भनाइबाट सुब्बा कामचोरमात्र छैनन् घुसखोर पनि छन् भन्ने कुराको सङ्केत मिल्दछ । उनको प्रवृत्ति चित्रण गर्नका लागि छेकानुप्रासका रूपमा सरकारी र तरकारी एवं काउलीसाउली र जाउली शब्द प्रयोग गरिएको छ । सुब्बाको कुर्सीमा नै निधाउने प्रवृत्ति र उक्त भनाइबाट माथिल्लो तहका कर्मचारीको मनोवृत्ति कस्तो छ भन्ने बुझिन्छ ।

'म'पात्रले आफूले सोचेका जस्ता महापुरुष कोही पनि नभेट्टाएपछि उनी समाजले महापुरुष ठानेका व्यक्ति बाहिर देख्दा महापुरुष भए पनि व्यावहारिक तहमा पुगेर हेर्दा लघुपुरुष रहेछन् भन्ने निष्कर्षमा पुग्दछन् । अन्त्यमा उनले "दरबार पसे पनि घरबार बसे पनि फसादको दशा उतिकै" (पृ.९३) भन्दै घर फर्किन्छन् । यसरी दरबार र घरबार शब्दमार्फत निबन्धका अन्त्यसम्म पनि छेकानुप्रास प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

समग्रमा हेर्दा व्यक्तिचरित्र चित्रणका माध्यमले समाजका विभिन्न विषयक्षेत्रका विकृतिजन्य अवस्थाको यथार्थपरक जानकारी दिनका लागि हास्यव्यङ्ग्यात्मक शैली एवं छेकानुप्रासयुक्त भाषा प्रयोग गरी निबन्धलाई रोचक बनाइएको पाइन्छ । एउटै निबन्धमा छेकानुप्रास यति धेरै प्रयोग गरिएको कम मात्र भेट्टाइन्छ । अतः प्रस्तुत निबन्ध विषय, शैली र छेकानुप्रास अलङ्कारको प्रयोग एवं त्यसको औचित्यका दृष्टिले सफल रहेको पाइन्छ ।

निष्कर्ष

भैरव अर्यालको व्यक्तित्व साहित्य र साहित्येतर दुवै क्षेत्रमा विस्तारित छ । साहित्यका क्षेत्रमा गीत, कविता, समालोचना आदि लेखेका भए पनि अर्याल खासगरी हास्यव्यङ्ग्य निबन्धकारका रूपमा परिचित छन् । उनका सबभन्दा धेरै आधा दर्जनभन्दा बढी निबन्धकृति छन् र ती गुणात्मक दृष्टिले पनि उत्कृष्ट छन् । अर्यालले निबन्धहरूमा तत्कालीन समयका राजनीतिक, प्रशासनिक, आर्थिक, सामाजिक आदि क्षेत्रका विकृति र विसङ्गतिलाई विषय बनाई त्यसप्रति तीक्ष्ण व्यङ्ग्य प्रहार गरेका छन् । अर्यालका निबन्धहरू विषय तथा शैलीशिल्पसम्बन्धी विभिन्न कोणबाट विश्लेषणीय

छन् । खासगरी व्यङ्ग्यात्मकता र अनुप्रासमयताका दृष्टिले उनका निबन्ध बेजोड छन् । उनका निबन्धहरूमध्ये जय भुँडीमा सङ्गृहीत “महापुरुषको सङ्गत” छेकानुप्रासका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण छ । यसमा अवान्तर रूपमा अनुप्रास अलङ्कार का वृत्यनुप्रास, श्रुत्यनुप्रास, लाटानुप्रास र अन्त्यानुप्रास प्रयोग भएका छन् भने छेकानुप्रास मुख्य रूपमा प्रयोग भएको छ । प्रस्तुत निबन्धमा समाजले प्रतिष्ठित ठान्ने गरेका तर व्यावहारिक वा चारित्रिक दृष्टिले समाजका विभिन्न क्षेत्रका खराब व्यक्तिप्रति व्यङ्ग्य गरिएको छ र व्यङ्ग्यात्मक अभिव्यक्तिका लागि छेकानुप्रास अलङ्कारले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । छेकानुप्रास अलङ्कारका कारण निबन्ध रोचक, प्रभावकारी र उत्कृष्ट बनेको छ ।

सन्दर्भसूची

अर्याल, भैरव (२०७७), *भैरव अर्यालका हास्यव्यङ्ग्य*, चौथो संस्क., काठमाडौं : श्री भैरव पुरस्कार गुठी ।
 उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०५९), *साहित्य-प्रकाश*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
 पन्त, भरतराज (२०५६), *नेपाली अलङ्कार परिचय*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
 पौड्याल, लेखनाथ (२०६६), *ऋतुविचार*, चौबिसौं संस्क., काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
 भट्टराई, गोविन्दप्रसाद (२०३१), *पूर्वीय काव्य-सिद्धान्त*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-पतिष्ठान ।
 शर्मा, मोहनराज र लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद (२०६१), *पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त*, काठमाडौं :
 विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
 श्रेष्ठ, ईश्वरकुमार (२०५४), *पूर्वीय एवम् पाश्चात्य साहित्य-समालोचना : प्रमुख मान्यता, वाद र प्रणाली*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।